

دکتر غلامحسین صدیقی

استاد دانشگاه

یک قصیده فلسفی فارسی

در پایان دیوان اشعار حکیم ابومعین حمیدالدین ناصرین خسرو قبادیانی (چاپ طهران ۱۳۰۴-۱۳۰۷) رساله ایست بنثر (صفحه ۵۶۳ بعد) از آن حکیم در جواب نود و یک سؤال فلسفی و دینی و نحوی مندرج در یک قصیده هشتاد و دو بیت از شاعر و حکیم مقدم برو خواجه ابوالهیشم، این رساله مختصری است از متن کامل تر و چون هنگام طبع دیوان نسخه کامل آن رساله بدست مصحح محترم نبود متن مختصر آن را چاپ کردند اخیراً یک نسخه کامل از رساله مذکور که جامع الحکمتین نام دارد در میان خزانن گرانهای کتابخانه های استانبول بدست آمد و عالم جلیل آقای مجتبی مینوی از آن برای خود عکس برداری کردند و مقدمه آن را با قصیده و توضیحات مفید بدون شرح در مجله یادگار (سال دوم شماره هشتم ص ۹-۲۱ و شماره دهم ص ۷۵) بطبع رسانیدند و خوشبختانه فاضل محترم آقای پروفسر هانری کربن شرق شناس معروف چندی است بطبع کامل آن اشتغال دارند.

نگارنده امسال هنگام اقامت چند روزه خود در شهر استانبول در ضمن مطالعه رساله های فارسی شیخ رئیس ابوعلی سینا موجود در کتابخانه های آن شهر در مجموعه ای حاوی چند کتاب از آن حکیم بر رساله ای برخورد که شرح مستقل دیگری است بر قصیده ابوالهیشم از شاگرد وی و وصف آن اینست: رساله در بیاضی است بسیار نفیس بدون تاریخ تحریر ظاهر از قرن هفتم بنشان (۱۴۵۲ حمیدیه) در کتابخانه مراد ملا مشتمل بر پانزده فقره تألیف فلسفی و دینی و تاریخی که شرح قصیده پنجمین آنهاست و رساله های ذیل پیش از آن قرار دارد:

۱ - رساله فی سر الصلوة لابن سینا.

۲ - رساله فی العلم اللدنی.

۳ - خمس اسولة لابی سعید بن ابی الخیر مع اجوبه الشیخ رئیس ابن علی ابن سینا

(بضمیمه رساله الفیض الالهی)

۴ - مناقب الشیخ ابی علی (بن) سینا و نوار یخه لاحمد الطبری .

در فهرست صفحه اول کتاب که برای نشان دادن محتویات مجموعه ترتیب داده اند نام صاحب قصیده را ابن هیثم نوشته اند ولی در متن رساله نام وی همه جا صریحاً ابوالهیثم ضبط شده است . این رساله در آن مجموعه از ورق ۴۶ ب تا ۸۴ ب نوشته شده و در متن عنوانی ندارد و مقدمه آن چنین است :

« بسم الله الرحمن الرحيم رب تمم بالخیر شعری گفته است خواجه ابوالهیثم رفع الله درجه و اندرو سؤاها بسیار کرده و نرسید بجواب کردن و اندر گذشت خدای عز و جل ویرا درجات بیفزاید و برساندش بجایگاهی که آرزوها تمامی بوده و چون وی اندر گذشت دوستان از من اندر خواستند که باید که جواب این مسئلها بگوئی بیاغازم گفتن بتوفیق خدای عز و جل و ببرکت خداوندان و بمنت اولیای ایزد بدان بود عام (؟) کفایتست از خداوند زمان ادام الله سلطانه بر بندگان خدای عز و جل و اندر خواهم از دوستان تا دعا کنند بتوفیق یافتن بجواب کردن بصواب باذن الله تع عز و جل یکسبت صورت هر نوع را و نیست گذار

چرا که هیأت هر صورتی بود بسیار

بدانک صورت آن بود . « شارح در آخر رساله (ورق ۸۴ ب) گوید .

تمام شد جواب این سؤالات و من آنچه اندرین بیاورم از کتب حکما خوانده ام و نبشته و نیز نه سال خواجه ابوالهیثم را شاگردی کردم و هرج بیاوردم از وی شنیده بودم و از خویشتمن هیچ بیاوردم و آنچه نمبشتمنی بود نبشتم و آنچه گفتنی بود ماندم تا اگر مستحقنی طلب کند بگویم و دریغ ندارم آن قدر که مرا طاقت و قوت بود و الله اعلم بالصواب و الیه المرجع و المآب .

از مفاد این رساله معلوم میشود که ابوالهیثم خود قصد داشت که سؤالات مندرج در قصیده را جواب گوید ولی عمرش وفا نکرد . متن اشعار این رساله چون بدون واسطه

۱ - جامع الحکمتین : یکسبت صورت هر نوع و نیست زینت گذار .

از استاد بشاگرد و از وی بمارسیده است غالباً بیشتر از روایت امیربدخشان عین الدوله ابوالمعالی علی بن الاسد بن الحارث « که آنرا از حفظ خویش نوشته » و نزدیک حکیم ناصر فرستاده مورد اعتماد است و شرح قصیده نیز از آنجا که شارح نه سال خواجه ابوالهیشم را شاگردی کرده و آنچه نوشته از کتب حکما خوانده و یا از استاد شنیده و از خود هیچ نیاورده است شایان دقت و استفاده می باشد .

درباره ابوالهیشم صاحب قصیده از این رساله مطلب مهمی بر اطلاعات ما افزوده نمی شود همین قدر معلوم است که او مردی شاعر و فیلسوف بوده و مجلس درس و شاگرد یا شاگردانی داشته است نام و نسب وی که در مقدمه جامع الحکمتین بصورت ابوالهیشم احمد بن الحسن الجرجانی ضبط شده کامل تر از آنست که در رساله شاگرد وی دیده میشود . نگارنده پس از تفحص در کتب تاریخ حکماء در تتمه صوان الحکمه بیهقی (متوقی بسال ۵۶۵ هجری قمری) بفقره ای برخورد که با احتمال قوی مربوط بخواجه ابوالهیشم منظور است و می تواند اطلاعات ما را در باره وی تا حدی تکمیل کند .
بیهقی گوید :

« حکیم ابوالهیشم البوزجانی اثری از وی در حکمت جز قصیده ای بفارسی که محمد بن سرح نیشابوری آنرا شرح کرده است ندیدم او رادر جمله عوام حکماء ذکر کنند و تصنیفی و کلامی از وی بمن نرسیده است که از آن بتوان مرتبت او را در علم دانست .
راجع بضبط نسبت وی در نسخ عربی تتمه صوان الحکمه و ترجمه فارسی آن اختلاف در میان است :

در نسخه برلین « الجورجانی » ، و در نسخه کوپربلی « البوزجانی » ، و در نسخه فارسی دره الاخبار « الجوزجانی » دیده می شود . و در نسخه کتابخانه بشیر آغا نام حکیم بدین صورت آمده : « الحکیم ابوعلی بن الهیشم البوزجانی » . و در جامع الحکمتین ؛ چنانکه گذشت ، « الجرجانی » ضبط شده است .

از ملاحظه مجموع این نسبت ها بدون آنکه تعیین صورت حقیقی نسبت مؤلف

قطعا ممکن باشد شاید بتوان گفت که چون صورت الجوزجانی در نسخه‌ها بیشتر تکرار شده و آن بضبط الجرجانی در جامع الحکمتین نزدیکتر است نسبت وی الجوزجانی است نه الجرجانی یا البوزجانی. از گفته بیهقی چنین بر می‌آید که قصیده ابوالهیثم را محمد بن سرح (ن. ل. سرخ) نیشابوری شرح کرده و ممکن است احتمال داد که آنکه خود را در مقدمه شرح قصیده شاگرد خواجه ابوالهیثم خوانده همین محمد بن سرح نیشابوری باشد^۱

جای خوشوقتی است که آقای پروفسر کربن پس از آگاهی از وجود این رساله نسخه عکسی آنرا از استانبول خواسته‌اند و در پی نشر کامل آن می‌باشند. نگارنده امیدوار است که آقای پروفسر با علم وافر و علاقه شدیدی که بانتشار تألیفات فلسفی فارسی دارند بنشر هر دو شرح که یکی نماینده مذهب فلسفی صاحب قصیده است و دیگری نمودار اقوال فلسفی حکیم خصوص و اسماعیلیان بطور عموم بزودی توفیق حاصل فرمایند.

۱ - عنوان رساله نهم در این بیاض (۱۰۱ آ تا ۱۰۳ آ) چنین است: فوائد ذخائر الحکمة تصنيف الامام ابی الحسن بن ابی القاسم البیهقی الملقب بفرید خراسان مؤلف مذکور همان عالم معروف باین فندق یا فرید خراسان یعنی امام ابوالحسن علی بن ابی القاسم زید بن محمد بن الحسن البیهقی صاحب مصنفات موجود بنام تنه صوان الحکمة (عربی) و معارج نهج البلاغه (عربی) و لباب الانساب و القاب الاعقاب (عربی) و تاریخ بیهق (فارسی) و جوامع الاحکام (فارسی) و قریب هفتاد کتاب و رساله مفقود عربی و فارسی در تاریخ و طب و هیأت و فلسفه و غیره است. خوشبختانه یک نسخه دیگر از مؤلفات فارسی آن دانشمند بزرگ که تا بحال از وجود آن آگاهی نداشتیم در این بیاض برای ما محفوظ مانده و این همان کتاب است که در یادداشت (ج ۵ س ۲۱۲ بنقل از مشارب التجارب) و مقاله استاد ارجمند آقای سعید نفیسی در مجله مهر (سال دوم شماره چهارم س ۳۳۴ بنقل از مقدمه جوامع الاحکام) بعنوان صحیح تر ذخائر الحکم ضبط شده است نگارنده عقیده دارد که نسخه موجود چنانکه تاحدی از عنوان آن (فوائد...) بر می‌آید مختصری است از ذخائر الحکم نه اصل کتاب بسورت کامل، مقدمه کتاب مذکور در این نسخه چنین است: «از جهت استجاب دعا اهل یونان چون خواهند که دعا کنند طالعی اختیار کنند... و در آغاز ورق ۱۰۲ آ گوید: «در سال پانصد و دوازده یزدجردی که این تصنیف اتفاق افتاده بود...»